

Henrik S. Jensen

Struktur-/aktørproblemet og hovedtraditioner i politisk teori

Struktur-/aktørproblemet analyseres som et metodologisk problem i den forstand, at en strukturtilgang typisk tenderer mod strukturdeterminisme, mens en aktørtilgang omvendt rummer faren for aktørvoluntarisme. Det søges gennem eksempler illustreret, at problemet er på spil hos såvel strukturorienterede som aktørorienterede teoretikere inden for både »borgerlig« og marxistisk politisk teori. Som eksemplariske repræsentanter for de forskellige grundpositioner inddrages Durkheim, Althusser, Weber og Elster. Afslutningsvis overvejes, hvorfor struktur-/aktørproblemet har karakter af et dilemma, og hvorfor det i de senere år har påkaldt sig stigende interesse.

En voksende række af samfundsvidenskabelige analyser har beskæftiget sig med forholdet mellem en struktur- og en aktørsynsvinkel i samfundsvidenskaberne i almindelighed og i politologien i særdeleshed. Et gennemgående træk i analyserne er antagelsen af, at de to tilgange ikke forekommer umiddelbart forenelige. Dette opfattes desuden til tider som et problem eller snarere et dilemma, hvis ene mulighed er en utilfredsstillende strukturdeterminisme, mens den anden mulighed er en lige så utilfredsstillende aktørvoluntarisme.¹

Denne problemstilling er også genstand for det følgende, idet jeg ud fra et metodologisk perspektiv vil prøve at beskrive struktur-/aktørdilemmaet i forhold til nogle hovedtraditioner inden for samfundsvidenskaberne. Dette vil ske ved først at fastlægge nogle hovedtraditioner i samfundsvidenskaberne ud fra to dimensioner, nemlig metodologisk kollektivism versus metodologisk individualisme og marxistisk versus »borgerlig«² tilgang. Dernæst gives en kort illustration af, at en række kendte samfundsteoretikere kan ses som eksemplariske repræsentanter for de fire forskellige samfundsvidenskabelige metodologiske grundpositioner, som fastlægges ud fra de nævnte to dimensioner. Herefter relateres dilemmaet til de fire forskellige grundpositioner, og det søges følgelig påvist, at dilemmaet også optræder helt parallelt inden for marxistisk teori. Afslutningsvis fremlægges nogle perspektiverende og præliminære overvejelser blandt andet over, hvorfor der er tale om et dilemma, og hvorfor det synes at have fået stigende betydning.

Det skal i forlængelse heraf og i lyset af den formulerede problemstilling fremhæves, at struktur- og aktørbegreberne ikke gøres til genstand for mere intensive analyser. Endelig skal det også understreges, at drøftelsen af de samfundsvidenskabelige hovedtraditioner sker i et komparativt perspektiv og altså ikke indeholder egentlige teoriehistoriske redegørelser.

Nogle samfundsvidenskabelige hovedtraditioner

For at indkredse problemstillingen nærmere kan man tage udgangspunkt i nogle analyser, hvis forfattere udmærker sig ved, at de også forud for de senere års debat

Henrik S. Jensen

Struktur-/aktørproblemet og hovedtraditioner i politisk teori

Struktur-/aktørproblemet analyseres som et metodologisk problem i den forstand, at en strukturtilgang typisk tenderer mod strukturdeterminisme, mens en aktørtilgang omvendt rummer faren for aktørvoluntarisme. Det søges gennem eksempler illustreret, at problemet er på spil hos såvel strukturorienterede som aktørorienterede teoretikere inden for både »borgerlig« og marxistisk politisk teori. Som eksemplariske repræsentanter for de forskellige grundpositioner inddrages Durkheim, Althusser, Weber og Elster. Afslutningsvis overvejes, hvorfor struktur-/aktørproblemet har karakter af et dilemma, og hvorfor det i de senere år har påkaldt sig stigende interesse.

En voksende række af samfundsvidenskabelige analyser har beskæftiget sig med forholdet mellem en struktur- og en aktørsynsvinkel i samfundsvidenskaberne i almindelighed og i politologien i særdeleshed. Et gennemgående træk i analyserne er antagelsen af, at de to tilgange ikke forekommer umiddelbart forenelige. Dette opfattes desuden til tider som et problem eller snarere et dilemma, hvis ene mulighed er en utilfredsstillende strukturdeterminisme, mens den anden mulighed er en lige så utilfredsstillende aktørvoluntarisme.¹

Denne problemstilling er også genstand for det følgende, idet jeg ud fra et metodologisk perspektiv vil prøve at beskrive struktur-/aktørdilemmaet i forhold til nogle hovedtraditioner inden for samfundsvidenskaberne. Dette vil ske ved først at fastlægge nogle hovedtraditioner i samfundsvidenskaberne ud fra to dimensioner, nemlig metodologisk kollektivism versus metodologisk individualisme og marxistisk versus »borgerlig«² tilgang. Dernæst gives en kort illustration af, at en række kendte samfundsteoretikere kan ses som eksemplariske repræsentanter for de fire forskellige samfundsvidenskabelige metodologiske grundpositioner, som fastlægges ud fra de nævnte to dimensioner. Herefter relateres dilemmaet til de fire forskellige grundpositioner, og det søges følgelig påvist, at dilemmaet også optræder helt parallelt inden for marxistisk teori. Afslutningsvis fremlægges nogle perspektiverende og præliminære overvejelser blandt andet over, hvorfor der er tale om et dilemma, og hvorfor det synes at have fået stigende betydning.

Det skal i forlængelse heraf og i lyset af den formulerede problemstilling fremhæves, at struktur- og aktørbegreberne ikke gøres til genstand for mere intensive analyser. Endelig skal det også understreges, at drøftelsen af de samfundsvidenskabelige hovedtraditioner sker i et komparativt perspektiv og altså ikke indeholder egentlige teoriehistoriske redegørelser.

Nogle samfundsvidenskabelige hovedtraditioner

For at indkredse problemstillingen nærmere kan man tage udgangspunkt i nogle analyser, hvis forfattere udmærker sig ved, at de også forud for de senere års debat

har været opmærksomme på spændingen mellem en struktur- og en aktørsynsvinkel. En af dem er Curt Sørensen, som ud fra et marxistisk standpunkt i et forsøg på at afgrænse marxistisk og borgerlig samfundsvidenskab skriver, at

»Man kan gennem hele den nyere samfundstæknings historie identificere 2 modstridende samfundsopfattelser og tilgange til *forklaring* af samfundsfænomenerne. Den ene opfattelse ser individerne som det primære og vil forklare samfundet ud fra individerne, den anden opfattelse ser samfundet som det primære og vil forklare individerne ud fra samfundet« (Sørensen, 1976: 11, fremhævet her).

Den første tendens kalder Sørensen blandt andet individualiserende og nævner Popper som en repræsentant herfor med henvisning til dennes metodologiske individualisme. Samtidig peger han på, at der er tale om en tradition, som har rødder tilbage til blandt andet Hobbes. Den anden tendens kalder han blandt andet organicistisk og nævner her blandt andre Durkheim som repræsentant med henvisning til dennes krav om, at sociale forhold må forklares socialt.

Selv om Sørensen primært ser marxismens afgrænsningsproblem som et problem i forhold til den organicistiske tendens, tager han dog det forbehold, at når det drejer sig om placeringen af Marx selv i forhold til disse to tendenser, skal man blandt andet være opmærksom på, at Marx betoner handlingsdimensionen, og at han ikke sætter individet op over for samfundet, men nok så meget analyserer samfundet i termer af klasser og klassekamp (Sørensen, 1976: 11-14). Endelig kan man, som det også er fremhævet i citatet, hæfte sig ved, at Sørensen karakteriserer de to tilgange som to modstridende måder at forklare samfundsfænomener på.

Den distinktion inden for den nyere samfundsvidenskabelige tænkning, som Sørensen foretager, svarer meget godt til en distinktion, som Jørgen Poulsen laver i en analyse af demokratiforståelsen i den politiske liberalisme. Under inspiration fra Lakatos skelner Poulsen mellem marionetprogrammer og konstruktørprogrammer: »I et marionetprogram opfattes menneskene som marionetter, hvis handlinger bestemmes af makrofaktorer, som udefra trækker i trådene« (Poulsen, 1979: 122). Som eksempler på marionetprogrammer henviser Poulsen til den historiske materialisme, specielt Althusser's tolkning, og til en samfundslegemeopfattelse, for hvilken Burke opfattes som en repræsentant (Poulsen, 1979: 122). Modstykket til marionetprogrammerne er konstruktørprogrammerne: »I konstruktørprogrammerne opfattes menneskene som rationelle aktører, der med en høj grad af overblik konstruerer deres samfundsinstitutioner« (Poulsen, 1979: 123). Som eksempel på et konstruktørprogram henviser Poulsen til angelsaksisk tænkning repræsenteret ved Locke og Hobbes og i nyere tid Rawls, Nozick og Olson.

Som det ses, svarer skellet mellem konstruktør- og marionetprogrammer ganske godt til Sørensen's distinktion mellem en individualiserende og en organicistisk tendens. Videre er det nærliggende her at nævne, at Poulsen i den samme analyse sporadisk berører struktur-/aktørdilemmaet. Således påpeges det, at en svaghed ved marionetprogrammerne er, at de opfatter menneskene som camera obscura-mennesker, der ser tingene på hovedet, og hvis bevidsthed altså nærmest

må karakteriseres som fordrejet. Omvendt lider konstruktørprogrammerne af den svaghed, at de er sociologisk naive eller strukturblinde. Imidlertid mener eller antyder Poulsen, at denne svaghed kan overvindes ved at pøde indsigter fra marionetprogrammerne på konstruktørprogrammerne (Poulsen, 1979: 123). Poulsens vurdering af forholdet mellem marionet- og konstruktørprogrammer svarer for en umiddelbar betragtning således på den ene side til Sørensens karakteristik af den organicistiske tendens og den individualiserende tendens som værende modstridende; på den anden side udtrykker den samtidig også en forhåbning om at overvinde denne modsætning.

Denne forhåbning deles ikke af Erik Rasmussen, som efterfølgende har forholdt til sig til Poulsens analyse og hans antagelse af, at konstruktør- og marionetprogrammer kan sammenkobles. Rasmussen, der med inspiration fra C. Wright Mills foretrækker at tale om mikroteori og makroteori, skriver herom, at hvis Poulsens forehavende lykkes,

»vil det være skelsættende. For det er endnu ikke lykkedes andre. For mit eget vedkommende må jeg lade forblive ved den defaitistiske antagelse, som egentlig byder mig imod, at mikro- og makroanalyse er komplementære og følgelig begge, i et ufuldkomment sam- og modspil, samfundsvidenskabeligt nødvendige. Indtil videre ...« (Rasmussen, 1983: 254).

Også hos Rasmussen fremlægges altså implicit en sontring, der ligger i forlængelse af Sørensens og Poulsens distinktioner: Der er i samfundsvidenskaberne et grundlæggende skel, som i Rasmussens øjne nærmest må siges at have karakter af en kløft, mellem makroteori og mikroteori. Ved makroteori forstår Rasmussen: »den totale sociale struktur, globale kræfter, de store træk i den historiske udvikling og grove mønstre af sammenhæng«. Mikrofænomenerne omfatter »samfundsmedlemmernes handlinger og reaktioner i konkrete ... situationer og under konkrete betingelser« (Rasmussen, 1971: 96).

Selv om Sørensen, Poulsen og Rasmussen foretrækker hver sine betegnelser og også giver dem et lidt forskelligt indhold, ses det, at de alle peger på eksistensen af to hovedtendenser i samfundsvidenskaberne: Den ene svarer til en struktur-tendens (den organicistiske tendens, marionetprogrammer henholdsvis makroniveau-teorier) og den anden til en aktørtendens (den individualiserende tendens, konstruktørprogrammer henholdsvis mikroniveau-teorier). I denne sammenhæng er Sørensens beskrivelse af de to hovedtendenser den mest relevante, fordi den fastholder forklaringsdimensionen: Den ene hovedtendens tager udgangspunkt i samfundet og vil forklare individerne ud fra samfundet, mens den anden hovedtendens tager udgangspunkt i individerne og vil forklare samfundet ud fra individerne. I stedet for med Sørensen at tale om en organicistisk henholdsvis en individualiserende tendens mener jeg imidlertid, at man lige så godt kan karakterisere den første tendens som metodologisk kollektivism og den anden tendens som metodologisk individualisme. Ganske vist er disse termer belastede og diskussionerne herom har været og er omfattende³, men de er af metodologisk karakter og drejer sig typisk om, hvilken rolle individer kan eller bør spille i forklaring af sociale forhold, herunder kollektiver. Dette gør det relevant at tale om metodologisk kollektivism respektiv metodologisk individualisme.

Kombinerer man nu disse to måder at forklare sociale fænomener på med det skel, som interesserer Sørensen, nemlig forholdet mellem marxistisk og borgerlig samfundsvidenskab, fremkommer følgende figur:

Figur 1

	Strukturtendens (metodologisk kollektivisme)	Aktørtendens (metodologisk individualisme)
Borgerlig		
Marxistisk		

Om figuren er at sige, at lige som distinktionen marxistisk/borgerlig er distinktionen metodologisk kollektivisme/individualisme ikke en skarp dikotomi, inden for hvilken enhver teori eller teoretiker entydigt kan placeres, hvilket er søgt markeret med stiplede linjer; desuden skal figuren og de tilhørende distinktioner alene indfange nogle metodologiske grundpositioner, som er karakteristiske i to henseender: Dels derved, at de – med forbehold for kombinationen marxisme cum metodologisk individualisme – har været indtaget af samfundsteoretikere, som har haft traditionsbærende betydning, dels derved, at distinktionerne er relevante til beskrivelse af den indledningsvis omtalte uforenelighed mellem en strukturtilgang og en aktørtilgang. Jeg skal i de følgende to hovedafsnit prøve at uddybe de to sidstnævnte påstande.

Nogle eksemplariske repræsentanter for hovedtraditionerne

Starter man med kombinationen borgerlig og metodologisk kollektivisme, er Émile Durkheim en eksemplarisk repræsentant for denne tradition. Durkheim forsøger i sit metodologiske hovedværk at fundere sociologien som en selvstændig videnskabelig disciplin med et selvstændigt objekt. Dette objekt er de sociale fakta eller sociale forhold, som blandt andet kendetegnes ved at være ydre for individerne og ved at virke tvingende på deres adfærd, og som ikke kan forklares på individplan. Denne metodologiske kollektivisme formuleres blandt andet i den bekendte sætning, at de sociale forhold kun kan forklares ud fra sociale forhold (Durkheim, 1972: 142 og 21-29, jf. Durkheim, 1981: 147 og 3-14).

Videre er der tale om, at Durkheim formulerer sit syn på sociologien i kraftig modsætning til principperne for en metodologisk individualisme. Durkheim forsøger blandt andet at forvise sådanne metodeprincipper fra sin nye videnskabelige sociologi ved at slå på, at sociologiens objekt ikke kan reduceres til psykologi, og at intentionelle forklaringer er for subjektive til at kunne behandles videnskabeligt (Durkheim, 1972: 90, jf. Durkheim, 1981: 95).

Går man over til kombinationen borgerlig og metodologisk individualisme er Max Weber en fremtrædende repræsentant for denne tradition. I modsætning til Durkheim, der fokuserer på de sociale forhold som tvingende for adfærden og som primær i forhold hertil, er det netop den sociale adfærd, som den sene Weber fastlægger som objekt for sociologien og dens forklaringer. Meningsfuld, social

handlen kan ifølge Weber i sidste instans kun udføres af enkeltindivider (Weber, 1982: 439, 542 og 552-558).

Weber er således metodologisk individualist og dermed talsmand for de metodologiske principper, som Durkheim vil forvise fra sociologien. Selv om Weber og Durkheim var delvis samtidige, har de aldrig ligget i åben polemik. Så selv om Weber altså heller ikke forholder sig explicit til Durkheim, er der dog ingen tvivl om, at han har begrænset sympati for en organicistisk sociologi, om end han dog ikke er så radikalt afvisende over for modsat rettede synspunkter, som tilfældet er hos Durkheim. Eksempelvis tilkender Weber en holistisk sociologi heuristisk værdi (Weber, 1982: 557-558), men afstanden til en metodologisk kollektivism er dog åbenbar. Enkelte Weber-fortolkere har påpeget, at læsningen af Webers metodologiske skrifter, der ikke udmærker sig ved en maximal grad af kohærens, lettes, hvis Durkheim ses som den usynlige metodologiske hovedmodstander, og har tillige kunnet slå på, at Weber angiveligt skulle have bevæget sig ind på sociologiens område med det formål at udluge kollektive begreber (Runciman, 1972: 11). Under alle omstændigheder er der tale om, at Webers metodologi, hvis ikke i sine intentioner, så i sine effekter åbner den dør for en metodologisk individualisme i sociologien, som Durkheim forsøger både at lukke og låse.

I marxismen genfindes helt parallelt – klasseperspektivet til trods – den modsætning mellem en strukturtendens og en aktørorienteret tendens, som også findes mellem Durkheim og Weber.

Althusser udgør således en indflydelsesrig repræsentant for en metodologisk kollektivism. I lighed med Durkheim er Althusser ude i et funderingsærinde, idet specielt den tidlige Althusser argumenterer for, at den historiske materialisme er en selvstændig videnskab, hvis videnskabelighed blandt andet betinges af, at den i sine teoretiske processer arbejder med kollektive begreber som produktionsmåder, klasser, stater og samfundsformationer. Individer bør kun indgå i den videnskabelige analyse, i det omfang de i lighed med Marx' forord til *Kapitalen* betragtes som bærere af strukturer, klasseinteresser og funktioner (Althusser og Balibar, 1970: 56-57, jf. Althusser og Balibar, 1980: 53).

Lige som Durkheim er Althusser ude i et opgør, som ikke gennemføres mindre energisk, med en metodologisk individualismes forklaringsprincipper. I Althusser's tilfælde sker dette i forsøget på at udelukke en såkaldt humanistisk marxisme fra den historiske materialisme. Dette giver sig blandt andet udslag i provokerende formuleringer i retning af, at marxisme er antihumanisme, hvormed ikke menes en etisk, men en teoretisk og metodologisk antihumanisme (Althusser, 1969: 205-209 og 214-220, jf. Althusser, 1966: 233-238 og 243-249).

Kombinationen af marxisme og metodologisk individualisme har hidtil næppe været så fremtrædende, at det er berettiget at tale om en samfundsvidenskabelig tradition. Begrundelsen herfor er blandt andet, at marxismen i dens forskellige varianter typisk opfattes som en strukturteori. Man kan imidlertid pege på en Jean-Paul Sartre som en repræsentant for en sådan metodologisk grundposition, idet Sartre i sit senere forfatterskab forsøger at forene marxisme og eksistentialisme og med sin gæld til fænomenologien insisterer på metodisk at tage udgangspunkt i individet og den individuelle bevidsthed. Dette forsøg er – om

end mest i det skjulte – akkurat hovedgenstanden for Althusser netop omtalte kritik af en humanistisk marxisme. Når Althusser formulerer sin metodologiske og teoretiske opfattelse i retning af, at marxisme er antihumanisme, er det sandsynligvis for at spille på et tidligt værk fra Sartre med titlen *Eksistentialisme er humanisme* og for også på denne måde at forvise Sartre og en metodologisk individualisme fra den historiske materialismes videnskabelige enemærker⁴. Som det fremgår, forekommer denne bestræbelse helt parallel til Durkheims opgør med sociologiske metodeprincipper, der bygger på metodologisk individualisme.

Om end kombinationen marxisme og metodologisk individualisme dårligt kan siges at være en tradition, skal man dog ikke være blind for, at man hos klassikerne kan finde en vis støtte for denne opfattelse. Således formulerer Engels i et alderdomsbrev på vegne af sig selv og Marx en fortolkning af den historiske materialisme, som helt utvetydigt implicerer en tilslutning til en metodologisk individualisme⁵.

I de senere år har blandt andet den norske filosof og marxist Jon Elster, hvis inspiration fra Sartre og Marx samt til dels Weber og ikke mindst rational choice-teori er til at få øje på, eksplicit plæderer for en metodologisk individualisme. Elster har i den forbindelse lidet overraskende sporadisk kritiseret Althusser strukturalistiske Marx-tolkning (Elster, 1979b: 17 note 19 og Elster, 1988: 26, jf. Elster, 1989: 10).

Under alle omstændigheder kan det konstateres, at man med en Althusser og en Elsters metodologiske bestræbelser, det fælles klasseperspektiv til trods, inden for marxismen finder gensidige opgør og modsætninger mellem en strukturorienteret og en aktørorienteret tradition, som forekommer at være helt parallelle til de metodologiske modsætninger, som inden for den borgerlige lejr findes mellem en Durkheim og en Weber.

Figur 2

	Strukturtendens (metodologisk kollektivism)	Aktørtendens (metodologisk individualisme)
Borgerlig	Durkheim	Weber
Marxistisk	Althusser	Elster

Strukturdeterminisme og aktørvoluntarisme

For at komme nærmere ind på struktur-/aktørdilemmaet i relation til de gennemgåede hovedtraditioner og de formodede eksemplariske repræsentanter herfor kan udgangspunktet på ny tages i en af Curt Sørensens analyser. I en artikel, hvor han analyserer »Parteilichkeit« og værdirelativisme i samfundsvidenskaberne, tages forholdet mellem marxisme og borgerlig adfærds- og strukturforskning op, og Sørensen skriver i den forbindelse om Durkheim og Weber, at

»Medens Weber inden for den borgerlige sociologi repræsenterer handlingsdimensionen, repræsenterer Durkheim inden for den samme tradition en erkendelse af den sociale objek-

tivitet. Hos Weber sker fremhævelsen af handlingsdimensionen imidlertid, som vi har set det, på bekostning af enhver totalitetsopfattelse og erkendelse af den sociale objektivitet, ligesom Webers handlingsdimension relaterer sig til abstrakte sociale aktører. Hos Durkheim sker erkendelsen af den sociale objektivitet omvendt på bekostning af handlingsdimensionen, ligesom hans sociale orden netop er en abstrakt social orden. I den marxistiske tradition forenes disse 2 vigtige bestræbelser inden for den borgerlige sociologi i en række forsøg på at analysere og forklare den sociale virkelighed ud fra den vigtige dialektik mellem Verbalten (praksis) og Verhältnisse, idet såvel den samfundsmæssige praksis som de samfundsmæssige forhold søges konkretiseret» (Sørensen, 1977: 322, fremhævet her).

De to svagheder, som Sørensen ser hos Weber og Durkheim, og som er fremhævet i citatet, nemlig henholdsvis underkendelsen af den sociale objektivitet og fraværet af en handlingsdimension, rammer ned i det indledningsvis omtalte struktur-/aktørdilemma. Mere præcist mener jeg, at den svaghed, som Sørensen ser hos den metodologiske individualist, Weber, kan karakteriseres som aktørvoluntarisme, dvs. en tilbøjelighed til at undervurdere samfundsmæssige strukturers betydning for og indflydelse på individers handlinger. Omvendt kan den svaghed, som Sørensen ser hos den metodologiske kollektivist, Durkheim, beskrives som strukturdeterminisme, dvs. en tilbøjelighed til at eliminere den individuelle indsigt og bevidste handlens betydning i forhold til samfundsstrukturernes tryk. Lægges det som en uanfægtet præmis til grund, at Sørensens vurdering er korrekt, bliver det i lyset af citatets anden del nærliggende at undersøge, om det er lykkedes Althusser og Elster i praksis at styre uden om henholdsvis strukturdeterminismen og aktørvoluntarismen. Jeg skal kort argumentere for, at dette ikke er tilfældet.

Althusseres strukturdeterminisme kommer tydeligst til udtryk i forbindelse med hans generelle ideologiteori og tesen om de ideologiske statsapparater. Althusseres ideologiteori, som ud fra andre synsvinkler er original, skal ikke som sådan drøftes her, og et par citater må være tilstrækkeligt. I en central passage, hvor Althusser er inde på ideologiens såkaldte interpellationseffekt, skriver han:

»Vi antyder altså, at ideologien »handler« eller »fungerer« således, at den »rekrutterer« subjekter mellem individerne (den rekrutterer dem alle) eller »transformerer« individerne til subjekter (den transformerer dem alle) ved denne meget præcise operation, som vi kalder for interpellation ...« (Althusser, 1983: 52, jf. Althusser, 1976:126).

Her fornemmer man, at individerne fraskrives muligheden for at få indsigt i samfundstrukturerne og dermed bevidst ændre dem. I termer, som Althusser ikke ville acceptere, synes dette at være tilfældet i en grad, så der nærmest er tale om en subjekt-/objektomvending, hvor ideologien som samfundsstruktur næsten er i stand til at handle som et intentionelt subjekt, og individerne blot er plastiske objekter herfor.

Denne tendens er endnu tydeligere i Althusseres tese om den kapitalistiske ideologi og de ideologiske statsapparater. I denne tese udgør følgende, lidt kluntede formulering den væsentligste begrundelse for, at skolen ifølge Althusser må ses som det dominerende ideologiske statsapparat:

»(Skolen) ...tager børnene fra alle samfundsklasser fra og med Børnehaven, og fra og med Børnehaven indprenter den dem i årevis, de år, hvor barnet er mest sårbart, låst fast som det er mellem Familiens statsapparat og Skolens statsapparat, med såvel nye som gamle metoder, »know-how« iklædt den herskende ideologi ... eller slet og ret den herskende ideologi i ren tilstand (moral, samfundslære, filosofi). Omkring det sekstende år falder en meget stor mængde børn »ud i produktionen« ...

Hvert lag, som falder af på vejen, er praktisk udstyret med den ideologi, der passer til den rolle, som det skal spille i klassesamfundet: rollen som udbyttet ...» (Althusser, 1983: 34, jf. Althusser, 1976: 107-108).

Som det fremgår af citatet, levnes ingen plads for individuel bevidst handlen, der blot vil smuldre under ideologiens og samfundsstrukturernes tryk. Der er med andre ord tale om strukturdeterminisme⁶.

Ser man dernæst på Elster, så adskiller han sig fra Althusser i forhold til den her behandlede problemstilling ved at være mere bevidst om struktur-/aktør-problemet. Dette giver sig udslag i, at Elster opstiller en almen model til analyse af menneskelige handlinger, som tilsigter også at tage højde for strukturaspektet. Modellen, der kan karakteriseres som en to-filter-model, indfrier dog næppe intentionen.

Elster mener, at enhver handling, som altså er explanandum i modellen, må forklares som en realisering gennem et aktørvalg af et antal abstrakt og konkret mulige handlinger, som sorteres gennem to successive filtre (Elster, 1979b: 87, jf. Elster, 1979a: 113), der følgelig bliver explanans i modellen.

»Det første filtret (strukturfiltret, HSJ) består af de fysiske, tekniske, økonomiske, juridiske og politiske *føringer* som pålægges aktøren udenfra og som han ikke kan gøre noe med. ... En handling kan ikke bli realiseret med mindre den tilfredsstiller alle disse føringer« (Elster, 1979b: 87).

Dette aktørksterne filter udskiller blandt de abstrakt mulige handlinger de konkret mulige handlinger, dvs. de handlinger, som aktøren har mulighed for at vælge mellem. Det andet filter består af aktørens præferencer, som blandt andet må ses i lyset af aktørens sociale baggrund (Elster, 1979b: 89). I og med at aktøren træffer sin beslutning, »udskiller« dette »aktørinterne« filter blandt de konkret mulige handlinger den faktiske handling.

Elsters to-filter-model forekommer intuitivt besnærende. Dels er den umiddelbart i overensstemmelse med common sense, som typisk vil tilsige, at en menneskelig handling normalt rummer et valg mellem flere muligheder, hvis antal dog samtidig er begrænset mere eller mindre af omgivelserne. Dels tilsigter den i forlængelse heraf at forklare adfærd på en måde, så strukturelle forhold inddrages, og altså at tage højde for struktur-aktørdilemmaet. Modellen forekommer dog i praksis at være problematisk. For det første er den måde, hvorpå Elster fastlægger indholdet af strukturfiltret problematisk. Elster, der er opmærksom på spørgsmålet om, til hvilket filter normer, værdier og ideologier bør henregnes (Elster, 1979a: 113 note 4, jf. Elster, 1979b: 88-89), lader retlige regler indgå i struktur-

filtret. Som eksempel herpå nævner Elster, at »Lovverket setter grenser for hva slags arbeid en 15-åring kan få« (Elster, 1979b: 87). Dette er imidlertid en sandhed med modifikationer. Det korrekte er, at lovgivningen sætter grænser for, hvilket arbejde en 15-årig *lovligt* kan få. Uden i øvrigt at ville gå ind på det komplicerede spørgsmål om, i hvilket omfang retlige normer generelt er effektivt adfærdsregulerende, er pointen, at retlige normer ikke undtagelsesløst er adfærdsbegrænsende. Der er så at sige »huller« i strukturfiltret, idet det lader handlingsmuligheder passere videre til aktørfiltret, hvor de ifølge Elster burde være blevet stoppet af strukturfiltret. Anderledes formuleret udviskes skellet mellem de to filtre, idet en række handlingsmuligheder vil være konkret mulige, hvor de ifølge Elster højst burde være abstrakt mulige.

Hermed antydes et andet problem ved Elsters model, nemlig at grænserne mellem aktørfiltret og strukturfiltret ikke lader sig fastlægge med den grad af præcision, som modellen forudsætter⁷. Sammenhængene mellem de to filtre er mere komplicerede, end modellen umiddelbart giver udtryk for. I en konkret analyse vil det være vanskeligt præcist at fastlægge, hvilke handlingsmuligheder, der på forhånd udelukkes af strukturfiltret, og dermed at angive, hvor de strukturelle grænser for aktørens konkrete mulige handlinger går⁸. Det sidste synes ifølge Elster (1989: 89) at være en betingelse for, at modellen skal kunne forklare aktørens faktiske handling. Herved svækkes modellens forklaringsværdi i almindelighed og strukturfiltrets betydning i særdeleshed, hvilket med andre ord betyder, at faren for aktørvoluntarisme er overhængende.

Afslutning

I det foregående har jeg forsøgt at beskrive struktur-/aktørdilemmaet i relation til fire metodologiske grundpositioner, hvoraf de tre har status af hovedtraditioner inden for samfundsteorien. Dilemmaet er blevet beskrevet på den måde, at en metodologisk kollektivismе rummer en fare for strukturdeterminisme, mens en metodologisk individualisme omvendt rummer en fare for aktørvoluntarisme. Det er samtidig søgt vist, at dilemmaet mellem strukturdeterminisme og aktørvoluntarisme ikke blot er på spil inden for den borgerlige samfundsteori, men også inden for marxistisk samfundsteori – i det mindste i de varianter, som findes hos Althusser og Elster. Denne beskrivelse sammenfattes i figur 3⁹.

Det er som en uargumenteret præmis blevet lagt til grund for beskrivelsen, at hverken strukturdeterminisme eller aktørvoluntarisme er analytisk fuldt tilfredsstillende. Man kan imidlertid rejse spørgsmålene om, hvorfor der, for det første, er tale om et dilemma – og dermed hvorfor hverken strukturdeterminisme eller aktørvoluntarisme er analytisk fuldt tilfredsstillende – og, for det andet, hvorfor dette dilemma, som det indledningsvis blev antaget, i stigende grad er blevet aktuelt.

Som nogle højst præliminære svar på det første spørgsmål kan man pege på, at hverken strukturdeterminisme eller aktørvoluntarisme forekommer at være i overensstemmelse med common sense. En common sense-opfattelse vil antagelig tilsige, at individers handlinger på den ene side ikke sker fuldstændig ubevidst og også kan føre til strukturelle forandringer som effekter af bevidste eller tilsigtede

Figur 3

	Strukturtendens (metodologisk kollektivism)	Aktørtendens (metodologisk individualisme)
Borgerlig	Durkheim	Weber
Marxistisk	Althusser	Elster
Metodologisk problem	Strukturdeter- determinisme	Aktørvoluntarisme

handlinger, samtidig med at omgivelserne på den anden side sætter grænser for handlingerne¹⁰.

På et teoretisk plan er modstykket hertil desuden, at det er teoretisk utilfredsstillende at bygge på teorier, som på centrale punkter i et eller andet ubestemt, men dog utilfredsstillende omfang, hviler på urealistiske antagelser, selv om videnskabelige teorier af mange forskellige grunde må bygge på abstraktioner og modeller.

Endelig ligger på et metateoretisk plan en frustration i ikke at kunne præstere en kumulativ teoridannelse, som forener struktur- og aktørteorier og tillige er i stand til at styre mellem strukturdeterminismens Scylla og aktørvoluntarismens Charybdis.

Selvom det i relation til politologien og den politiske teori er lettere at få øje på den teoretiske mangfoldighed end noget, der ligner kumulativ teoridannelse, og selv om realismebegrebet er elastisk, kan man pege på, at dette under alle omstændigheder ikke besvarer den anden del af spørgsmålet, nemlig hvorfor dilemmaet skulle være blevet mere påtrængende.

Inden for de politisk-teoretiske modsætninger, som figur 3 angiver, men som selvsagt ikke indfanger den teoretiske mangfoldighed, kan man måske finde i det mindste en del af svaret på, hvorfor dilemmaet er blevet aktualiseret. Tidligere gik hovedmodsætningen mellem borgerlig og marxistisk teoridannelse, men denne modsætning har i de senere år fået faldende betydning. Det falder uden for denne artikels rammer at identificere årsagerne hertil, men er vurderingen korrekt, så bliver det lettere at få øje på struktur-/aktørproblemet. Figurlig talt kan man sige, at den vertikale modsætning mellem borgerlig og marxistisk teoridannelse tidligere har overskygget den horisontale modsætning mellem en strukturtendens og en aktørtendens.¹¹

Noter

1. Eksempler på nyere analyser er Lundquist, 1984, Giddens, 1984 og Rothstein, 1988, der anlægger et mere positivt heuristisk perspektiv på problemstillingen og som også rummer yderligere referencer. Ikke mindst Giddens har i det nævnte og flere andre arbejder interesseret sig

for problemstillingen og har søgt at tackle struktur-/aktørproblemet blandt andet gennem en rekonstruktion af strukturbegrebet, hvor strukturer ikke udelukkende ses som noget adfærdsbegrænsende, og gennem en selvstændig formulering af et metodologisk regelsæt, se således Giddens, 1984a: 160-162, 1984b: 162. Eksempler på lidt ældre, men ikke nødvendigvis mindre interessante analyser, der ud fra forskellige intentioner og i forskellige faglige sammenhænge berører principielle aspekter af problemet, er Schmid, 1973: 181-188, Berntsson, 1974: 37-39 et passim og Nissen, 1976.

2. Jeg har – i mangel af bedre – valgt betegnelsen »borgerlig«, selv om den næppe kan anses for at være en alment accepteret term. Andre mulige betegnelser som »liberalistisk« eller »ikke-marxistisk« er imidlertid endnu dårligere: Den første fordi, den efter min vurdering er endnu mere misvisende og upræcis, den anden, fordi den kunne give anledning til at tro, at skellet marxistisk/ikke-marxistisk er udtømmende, hvilket det følgende gerne skulle vise, at det ikke er.
3. Se eksempelvis diskussionerne om metodologisk individualisme i O'Neill, 1973. Betegnelserne metodologisk individualisme og metodologisk kollektivism er som nævnt kontroversielle; eksempelvis foretrækker Giddens (1984b: 213-221) at modstille metodologisk individualisme med »strukturel sociologi«, og altså ikke med metodologisk kollektivism, hvilket imidlertid under alle omstændigheder også er en understregning af strukturaspektet i den ene hovedtendens. Giddens fremhæver i øvrigt, at »strukturel sociologi« og metodologisk individualisme ikke er alternative positioner, sådan at forkastelse af den ene indebærer accept af den anden (Giddens, 1984b: 220). Som det gerne skulle fremgå, er det heller ikke hensigten her, at det valgte indhold i betegnelserne metodologisk kollektivism og metodologisk individualisme skal indfange to skarpt adskilte og gensidigt udelukkende metodologiske positioner, men derimod nogle hovedtendenser.
4. Nærmere argumentation for, at Sartre er den egentlige genstand for en i hovedsagen fejlslagen humanisme-kritik fra Althusser's hånd, kan findes i Jensen, 1988.
5. »Wir machen unsere Geschichte selbst, aber erstens unter sehr bestimmten Voraussetzungen und Bedingungen ...
Zweitens aber macht sich die Geschichte so, dass das Endresultat stets aus den Konflikten vieler Einzelwillen hervorgeht, wovon jeder wieder durch eine Menge besonderer Lebensbedingungen zu dem gemacht wird, was er ist; es sind also unzählige einander durchkreuzende Kräfte, eine unendliche Gruppe von Kräfteparallelogrammen, daraus eine Resultante – das geschichtliche Ergebnis – hervorgeht, die selbst wieder als das Produkt einer, als Ganzes, *bewusstlos* und willenlos wirkenden Macht angesehen werden kann ... Aber daraus, dass die einzelnen Willen ... nicht das erreichen, was sie wollen, sondern zu einem Gesamtdurchschnitt, einer gemeinsamen Resultante verschmelzen, daraus darf doch nicht geschlossen werden, dass sie = 0 zu setzen sind. Im Gegenteil, jeder trägt zur Resultante bei und ist insofern in ihr einbegriffen.
Des weiteren möchte ich Sie bitten, diese Theorie in den Originalquellen und nicht aus zweiter Hand zu studieren, es ist wirklich viel leichter. Marx hat kaum etwas geschrieben, wo sie nicht eine Rolle spielt« (Engels, 1967: 464).
6. Se også Althusser, 1983: 59, jf. Althusser, 1976: 133, hvor strukturdeterminismen også gør sig gældende i Althusser's syn på de sociale kontrolmekanismer. Althusser (1983: 61-82, jf. Althusser, 1976: 134-137 og 1977: 154-169) har efterfølgende, men med begrænset succes søgt at imødegå den kritik – primært under etiketten funktionalisme – som Althusser's tese om de ideologiske statsapparater har udløst.
7. Se således Rothstein (1988: 31-32), hvor der ligeledes peges på dette problem og også på en række andre problemer ved Elsters model.
8. Det springer i øvrigt i øjnene, at Elster alene synes at se strukturer som handlingsbegrænsende (jf. også Rothstein, 1988: 31) og dermed bliver potentiel genstand for Giddens' kritik (jf. fodnote 1).
9. Jeg skal i relation til figuren gøre det forbehold, at jeg med hensyn til spørgsmålet om, hvor vidt man hos Durkheim og Weber kan konstatere en strukturdeterministisk henholdsvis aktørvoluntaristisk tendens, bygger på Curt Sørensen.

10. Jf. også Marx' bekendte formuleringer fra »Den 18. Brumaire« om, at menneskene skaber deres egen historie, men de skaber den ikke efter forgodtbefindende. Formuleringen, der jo rammer ned i struktur-/aktørproblemet, er med god grund brugt som arbejdstema i Giddens, 1984b: XXI, jf. også Giddens, 1984a: 160, ligesom Engels (jf. fodnote 5) parafraserer formuleringen.
11. Uden her at ville forfølge problemstillingen, er det min formodning, at der i spørgsmålet om accept/forkastelse af forskellige forklaringstyper i almindelighed og af intentionelle forklaringer i særdeleshed ligger endnu en frugtbar metodologisk indfaldsvinkel til struktur-/aktørproblemet.

Det er således fælles for Althusser og Durkheim, at de begge anvender funktionsforklaringer, som jo typisk forbindes med en eller anden form for helhedsopfattelse og metodologisk kollektivism. Ser man på forholdet mellem Weber og Elster, er der tale om en fælles brug af intentionelle og kausale forklaringer.

Endvidere er der tale om, at Durkheim og Althusser eksplicit, om end af forskellige grunde, begge udtrykkeligt afviser brugen af intentionelle forklaringer, som er hyppige for en metodologisk individualisme, og om, at Elster udtrykkeligt afviser brugen af funktionelle forklaringer.

I denne sammenhæng må de modsatrettede synspunkter på brugen af intentionelle forklaringer følgelig påkalde sig særlig opmærksomhed, fordi aktøranalyser pr. definition forudsætter brug af intentionelle forklaringer.

En argumentation for indplaceringen af de forskellige teoretikere i relation til spørgsmålet om brugen af de forskellige forklaringstyper, om hvilke Althusser som den eneste ikke udtaler sig eksplicit, kan – foruden i Durkheim, 1972: 86-111, jf. Durkheim, 1981: 89-123, Weber, 1982: 436 og 542, jf. 176 et passim samt Elster, 1979a: 1-4 28-35, Elster, 1979b: 10-17 og 62-105 – findes i Jensen, 1984: 8-13, 51-55 og 107 note 215. For Althusser vedkommende er der tale om, at Althusser i praksis bruger funktionsforklaringer, mens hans negative syn på intentionelle forklaringer og kausale forklaringer skal søges i henholdsvis kritikken af subjektets historicistiske problematik og forsøget på at udvikle en strukturel kausalitet, som med Althusser udtryk ikke er lineær.

Litteratur

- Althusser, Louis (1966). *Pour Marx*, Paris: Maspero.
- Althusser, Louis (1969). *For Marx*, København: Rhodos.
- Althusser, Louis (1976). *Positions*, Paris: Éditions sociales.
- Althusser, Louis (1977). *Ideologie und ideologische Statsapparate*, Hamburg/Westberlin: VSA.
- Althusser, Louis (1983). *Ideologi og ideologiske statsapparater*, Århus: Grus.
- Althusser, Louis og Étienne Balibar (1970). *At læse Kapitalet*, Stockholm: Bo Cavefors Förlag, bind II.
- Althusser, Louis og Étienne Balibar (1980). *Lire le Capital*, Paris: Maspero, bind II.
- Berntsson, Lennart (1974). *Politiska partier och sociale klasser*, Lund: Bo Cavefors Förlag.
- Durkheim, Émile (1972). *Den sociologiske metode*, København: Fremad.
- Durkheim, Émile (1981). *Les règles de la méthode sociologique*, Paris: PUF.
- Elster, Jon (1979a). *Ulysses and the Sirenes*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon (1979b). *Forklaring og dialektikk*, Oslo: Pax Forlag.
- Elster, Jon (1988). *Hva er igjen av Marx?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Elster, Jon (1989). *Vitenskap og politikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Engels, Friedrich (1967). *Engels an Joseph Bloch in Königsberg, 21/9-1890*, Berlin: Dietz Verlag, MEW, bind XXXVII.
- Giddens, Anthony (1984a). *New Rules of Sociological Method*, London: Hutchinson.
- Giddens, Anthony (1984b). *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity Press.
- Jensen, Henrik S. (1984). *Strukturalisme og funktionalisme – en analyse af de strukturfunktionalistiske træk i den strukturalistiske statsteori*, specialeafhandling ved Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.

10. Jf. også Marx' bekendte formuleringer fra »Den 18. Brumaire« om, at menneskene skaber deres egen historie, men de skaber den ikke efter forgodtbefindende. Formuleringen, der jo rammer ned i struktur-/aktørproblemet, er med god grund brugt som arbejdstema i Giddens, 1984b: XXI, jf. også Giddens, 1984a: 160, ligesom Engels (jf. fodnote 5) parafraserer formuleringen.
11. Uden her at ville forfølge problemstillingen, er det min formodning, at der i spørgsmålet om accept/forkastelse af forskellige forklaringstyper i almindelighed og af intentionelle forklaringer i særdeleshed ligger endnu en frugtbar metodologisk indfaldsvinkel til struktur-/aktørproblemet.

Det er således fælles for Althusser og Durkheim, at de begge anvender funktionsforklaringer, som jo typisk forbindes med en eller anden form for helhedsopfattelse og metodologisk kollektivism. Ser man på forholdet mellem Weber og Elster, er der tale om en fælles brug af intentionelle og kausale forklaringer.

Endvidere er der tale om, at Durkheim og Althusser eksplicit, om end af forskellige grunde, begge udtrykkeligt afviser brugen af intentionelle forklaringer, som er hyppige for en metodologisk individualisme, og om, at Elster udtrykkeligt afviser brugen af funktionelle forklaringer.

I denne sammenhæng må de modsatrettede synspunkter på brugen af intentionelle forklaringer følgelig påkalde sig særlig opmærksomhed, fordi aktøranalyser pr. definition forudsætter brug af intentionelle forklaringer.

En argumentation for indplaceringen af de forskellige teoretikere i relation til spørgsmålet om brugen af de forskellige forklaringstyper, om hvilke Althusser som den eneste ikke udtaler sig eksplicit, kan – foruden i Durkheim, 1972: 86-111, jf. Durkheim, 1981: 89-123, Weber, 1982: 436 og 542, jf. 176 et passim samt Elster, 1979a: 1-4 28-35, Elster, 1979b: 10-17 og 62-105 – findes i Jensen, 1984: 8-13, 51-55 og 107 note 215. For Althusser vedkommende er der tale om, at Althusser i praksis bruger funktionsforklaringer, mens hans negative syn på intentionelle forklaringer og kausale forklaringer skal søges i henholdsvis kritikken af subjektets historicistiske problematik og forsøget på at udvikle en strukturel kausalitet, som med Althusser udtryk ikke er lineær.

Litteratur

- Althusser, Louis (1966). *Pour Marx*, Paris: Maspero.
- Althusser, Louis (1969). *For Marx*, København: Rhodos.
- Althusser, Louis (1976). *Positions*, Paris: Éditions sociales.
- Althusser, Louis (1977). *Ideologie und ideologische Statsapparate*, Hamburg/Westberlin: VSA.
- Althusser, Louis (1983). *Ideologi og ideologiske statsapparater*, Århus: Grus.
- Althusser, Louis og Étienne Balibar (1970). *At læse Kapitalet*, Stockholm: Bo Cavefors Förlag, bind II.
- Althusser, Louis og Étienne Balibar (1980). *Lire le Capital*, Paris: Maspero, bind II.
- Berntsson, Lennart (1974). *Politiska partier och sociale klasser*, Lund: Bo Cavefors Förlag.
- Durkheim, Émile (1972). *Den sociologiske metode*, København: Fremad.
- Durkheim, Émile (1981). *Les règles de la méthode sociologique*, Paris: PUF.
- Elster, Jon (1979a). *Ulysses and the Sirenes*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon (1979b). *Forklaring og dialektikk*, Oslo: Pax Forlag.
- Elster, Jon (1988). *Hva er igjen av Marx?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Elster, Jon (1989). *Vitenskap og politikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Engels, Friedrich (1967). *Engels an Joseph Bloch in Königsberg, 21/9-1890*, Berlin: Dietz Verlag, MEW, bind XXXVII.
- Giddens, Anthony (1984a). *New Rules of Sociological Method*, London: Hutchinson.
- Giddens, Anthony (1984b). *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity Press.
- Jensen, Henrik S. (1984). *Strukturalisme og funktionalisme – en analyse af de strukturfunktionalistiske træk i den strukturalistiske statsteori*, specialeafhandling ved Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.

- Jensen, Henrik S. (1988). »Strukturalisme og humanisme«, *Politica*, 20. årgang, nr. 1, pp. 96-101.
- Lundquist, Lennart (1984). »Aktører och strukturer«, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 87. årgang, pp. 1-22.
- Nissen, Christian S. (1976). »Politik er både at ville og at kunne«, *Økonomi og Politik*, 50. årgang, nr. 4, pp. 380-396.
- O'Neill, John (ed.) (1973). *Modes of Individualism and Collectivism*, London: Heinemann.
- Poulsen, Jørgen (1979). »Demokratiforståelse i det liberale konstruktørprogram«, *Politica*, 11. årgang, nr. 2, pp. 121-147.
- Rasmussen, Erik (1971). *Komparativ Politik*, København: Gyldendal, bind I.
- Rasmussen, Erik (1983). »Magtens grænser«, *Politica*, 15. årgang, nr. 3, pp. 238-264.
- Rothstein, Bo (1988). »Aktør-strukturansatsen: Ett metodiskt dilemma«, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 91. årgang, pp. 27-39.
- Runciman, W.G. (1972). *A Critique of Max Weber's Philosophy of Social Science*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmid, Herman (1973). »Fredsforskning, politik og pacifikationsteknologi«, pp. 164-239 i Lars Dencik, *Fred, våld, konflikt*, København: Akademisk Forlag.
- Sørensen, Curt (1976). *Marxismen og den sociale orden*, Grenå: GMT, bind I.
- Sørensen, Curt (1977). »Samfundsvidenskab, værdirelativisme og Parteilichkeit«, pp. 305-340 i Erik Damgaard et al. (red.), *Festskrift til Erik Rasmussen*, Århus: Politica.
- Weber, Max (1982). *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen: J.C.B. Mohr.